

1.

A zabolátlan koherencia

Egy fogalom vizsgálatának (tév)útjai

Áttekintés a koherencia tényezőiről, mértékéről és méréséről

Csúry István

1. Bevezetés

Kis túlzással azt állíthatjuk, hogy mindenki mást ért a koherencia alatt. Első ránézésre persze összhangot vélünk felfedezni, de amikor szélesebb körben és közelebbről vizsgáljuk meg, hogy a különböző területek kutatói milyen (explicit vagy implicit) koherenciafogalommal dolgoznak, belátjuk, hogy a nyelvtudomány egyik legkétségteljesebben poliszémikus terminusával van dolgunk, melynek széleskörű (még hozzá számos alkalmazásban is megjelenő, a pedagógiától az orvostudományig és a logikától a politikáig terjedő) használata miatt esély sincs az általános egyértelműsítésére. Az alkalmazott vagy interdiszciplináris kutatások területén nem is okvetlenül zavaró ennek a közkeletű terminusnak a kiterjesztett értelmű használata. Ha azonban a szövegtan művelői a saját területükön is belenyugszanak ebbe a helyzetbe, és elfogadják, hogy a *koherencia* főnév és a *koherens* melléknév párosa sokkal kényelmesebben használható, mint a *konnexió* vagy *konnexitás* és a *kohézió* párosai a belőlük képezhető melléknemekkel együtt (mert például az előbbieket az utóbbiakkal szemben nem húzza alá pirossal a Word), akkor ahelyett, hogy ennek a fogalomnak a használatával a szöveg mibenlétének és sajátosságainak a pontosabb megfogalmazásához és jobb megértéséhez járulnának hozzá, és a diskurzussal kapcsolatos kognitív jelenségek megragadásához kerülnének segítségével közelebb, inkább azt juttatják akarva-akaratlanul kifejezésre általa, amit a szövegben/diskurzusban megfoghatatlannak, a nyelvészeti elemzés eszközei számára hozzáférhetetlen(ebb)nek éreznek. A szóképzleti és nyelvhasználati adottságok mellett ugyanakkor a jelenség sajátosságai, valamint a vizsgálatok anyaga és módszerei is szerepet játszanak a pontatlanságok vagy bizonytalanságok fennmaradásában. Ha ugyanis a koherenciát a konnexitástól és a kohéziótól megkülönböztetve igyekszünk meghatározni, akkor igen kevésbé kézzelfogható, konkretizálható jelenségeket kell azonosítanunk és elemeznünk. Nem csoda, hogy kevés ebben a tárgyban a rendszerező adatfeldolgozás², vagy csak bizonyos kérdésekre (és/vagy nyelvterületekre) korlátozódik. Domináns az introspekció és a pusztán

² Így például Andor (2016: 35) is megjegyzi a koherenciakutatás egyes területeiről, hogy: „kevés empirikus alapú kutatási eredmény és elméleti státusú megállapítás áll jelenleg rendelkezésünkre”.

illusztratív példák elemzése. Mindezek miatt a koherenciáról való értekezésben tág tere van a szubjektivitásnak és a spekulatív ítéleteknek. Ahol ennek az ellenkezőjét látjuk, ott pedig nem föltétlenül az a fogalomértelmezés érvényesül, melyre a szövegtan művelői ma hajlani látszanak.

A koherencia egzakt meghatározására irányuló újabb és újabb kísérletek indokoltága kettős. Egyrészt maga a szövegtan az, melynek számára nélkülözhetetlen a koherencia kategóriája, hiszen valamilyen módon számot kell adnia a szövegszerűségnek/szövegségnek azokról az aspektusairól, melyek a megszerkesztettség (a konnexitás) és a szemantikai konzisztencia (a kohézió) mellett, sőt ezek helyett is garantálják a kommunikátumok tapasztalható működőképességét, s ennek a kíváncsiságnak a szövegtan e kategória alkalmazásával törekszik megfelelni. Másrészt azt látjuk, hogy alkalmazott kutatásokban, illetve gyakorlati alkalmazásokban (például a pedagógiában) úgy operálnak a koherencia kategóriájával, mintha az evidens dolog, valamiféle axióma, vagy valamely elmélet szerint egyszer és mindenkorra jól meghatározott fogalom lenne. Még ha ez nem is érvényteleníti okvetlenül a megfigyeléseiket és a kijelentéseiket, hasznos lenne, ha szilárdabb és egyértelműbb támponttal szolgálna nekik a szövegtan.

Mindkét tény erős érv a koherencia fogalmának sarkalatos volta és körültekintőbb vizsgálata, pontos meghatározása mellett is. Ebben a tanulmányban a következőkre teszünk kísérletet:

1. Bemutatni a koherencia indirekt úton (negatív vagy megkérdőjelezhető koherenciaítéletnek kitett diskurzusok elemzése révén) történő meghatározásának problémáit.
2. A koherencia ismert meghatározásmódjainak összetartó elemei alapján összefoglalni a szövegtan számára hasznosnak látszó definíciókomponenseket oly módon, hogy a fent jelzett bizonytalanságok és pontatlanságok előfordulásait egyúttal példázzuk, forrásaikra rámutassunk, és kiküszöbölésükre – újrafogalmazott definíció formájában – javaslatot tegyünk.
3. Felvázolni a koherencia tanulmányozásával, mértékével/mérésével kapcsolatos módszertani kérdéseket és lehetőségeket, szoros összefüggésben az erre a célra igénybe vehető s ezért rendszerezendő intra- és extratextuális elemek és jelenségek keresésével.

2. Inkoherencia márpedig nincsen

A kutatók a koherencia vizsgálatához és definiálásához láthatóan érdemi segítséget várnak az inkoherencia, pontosabban az inkoherensnek ítélt vagy ilyennek látszó szövegek elemzésétől, vagyis a koherencia feltételeire, jellemzőire vonatkozó következtetések levonására „beteg” szövegekből kiindulva tesznek kísérletet, ezeket mintegy tükörként tartva a koherens szövegek elé. Ilyen példákat részint a spontán szóbeli kommunikáció, részint az ezt visszaadni próbáló szépiro-

dalom vagy bizonyos költői szövegek, részint pedig a patológikus szövegproduktumok köréből merítenek. Ennek a megközelítésmódnak, illetve ezeknek a vizsgálati területeknek a kritikai áttekintése túlnő e tanulmány keretein. Értjük be néhány kérdés felvetésével, illetve bizonyos kutatói eljárásoknak a megkérdőjelezhetőségére való rámutatással.

A patológikus és a költői szövegproduktumok párhuzamba állítása természetesen nem nélkülöz némi iróniát, vagy akár malíciát, de több okból is érthető – és mi magunk is ennek a párhuzamnak a (kissé más konklúziókhöz vezető) megerősítéséhez jutunk mindjárt el. Egyrészt közös esetükben a „hétköznapi” vagy „sztenderd” diskurzus feldolgozásához képest az interpretátorra nehezedő nagyobb megterhelés. Másrészt vannak olyan esetek, amelyekben nem lehetséges a kettő egyértelmű megkülönböztetése (vö.: az „őrült művész” sztereotípiája). Vannak azonban – legalábbis látszólag – számottevő különbségek is a két diskurzus kategória között, mindenekelőtt a diskurzusprodukciónak bizonyos körülményei és funkciója, célrendszere terén.

Patológikus szövegproduktumokat³ jellemzően valamilyen mentális/pszichiátriai zavarban szenvedő (vagy esetleg valamilyen agyi sérülést elszenvedett) páciensektől vesz a kutató. Jóllehet ezeknek az állapotoknak (mindenekelőtt az előbbieknél) a szimptomái a magatartásban, különösképpen a verbális magatartásban csúcsosod(hat)nak ki (ebből ismerhetők fel/meg), s ezért úgy vélhetjük: a „beteg” diskurzus objektíve adott jelenség, melyet megvizsgálva eljuthatunk az inkoherenca, s így közvetve a koherencia megismeréséhez, nem szabadna szem elől tévesztenünk egy igen lényeges momentumot. Az „egészséges” diskurzus koherenciájához képest megfigyelt devianciát nem ennek az előbbinek az egzakt meghatározásából kiindulva, hanem ilyen meghatározás hiányában⁴, javarészt intuitív módon ragadják meg.⁵ (Fennáll emellett a veszélye a határvonalak elmo-

³ Szögezzük le jó előre: a következőkben nem kívánunk egyenlőségjelet tenni a patológikus és a „normális” diskurzus szövegminősége közé, és tisztában vagyunk azzal, hogy az előbbi vizsgálatában is nyelvészeti és szövegnyelvi jól megalapozott, elmélyült munka folyt és folyik. Problematikusnak a *koherencia* terminus használatát és az azzal összefüggő fogalmi bizonytalanságot tartjuk, a továbbiakban *erről* lesz szó.

⁴ Vagy még inkább a konnexitásra és a kohézióra vonatkozó normatív elvárások, és nem pedig egy szilárdan megalapozott koherenciafogalom alapján.

⁵ Figyelemre méltó különbség az említett kórtípusok és a hozzájuk kapcsolódó diskurzusprodukciónak nyelvészeti vizsgálati lehetőségei között, hogy az afázia különböző típusai esetében az anomáliák már (jóval) a szöveg alatti nyelvi szerveződési szinteken jelentkeznek (ezért itt a szövegtani koherencia-vizsgálatnak nincs is igazából keresnivalója), amely szintekre vonatkozóan a nyelvtudomány e patológikus produktumok tanulmányozásától függetlenül is kiterjedt és jól rendszerezett ismereteket halmozott fel, szilárd terminológiai apparátussal. Amikor azonban a pszichiátria tárgyalja a pszichotikus betegek diskurzusprodukciónak a sajátosságait, a szövegtan illetékességi körébe tartozó problémákra mutat rá anélkül, hogy a grammatikához hasonló részletességgel, következetességgel és egzakt-sággal kimunkált szövegtani keretekre, pontosabban: koherencia-fogalomra apellálhatna (a konnexitás és a kohézió terén más a helyzet). Erre később röviden még visszatérünk.

sódásának is, hiszen a mentális/pszichés zavarokban szenvedők diskurzusa a vizsgálati anyagnak nem egységes osztályát alkotja, s ezek a diskurzusok nem mind „inkoherensek”, legföljebb problematikus viszonyban állnak a környezet által elfogadott tapasztalati valósággal. Végképp tévútra jutnánk azonban, ha a koherenciát valami módon az „igazsággal” próbálnánk meg azonosítani.) Így pedig – végső soron – egy személy betegnek tekinthető intuitíve inkoherensnek minősített diskurzusa alapján, s mert betegnek tekintettük, az általa produkált diskurzus inkoherens jellegét *a priori* tulajdonságnak vesszük, mely diskurzust csak „fel kell boncolnunk” ahhoz, hogy az inkoherencia lényegét megismerjük. Ez pedig nem más, mint a *petitio principii* minősített esete.

A betegek által létrehozott „inkoherens” diskurzusok kérdéséhez még két megjegyzés kívánczik. Az első az, hogy a különböző esetekben különböző szintű szövegalkotási készségekről vagy anomáliákról van/lehet szó, ami egyrészt, úgy tűnik, nem koherens vagy inkoherens, hanem különböző mértékben (in)koherens diskurzust eredményez, másrészt azt, hogy valamifajta koherenciát minden töredékesség mellett is meg lehet többnyire állapítani⁶. Vegyünk egy szélsőséges példát! Ha úgy vesszük, a Bánrétinél (2014: 1189) szereplő alábbi dialógusrészletben (mellyel csupán a Wernicke-afáziás betegek performanciáját illusztrálja) a vizsgáló személy (V) éppenséggel valamiféle koherencia nyomait igyekszik megragadni betegének (P) diskurzusában, még ha nagymértékben a kontextusra támaszkodik is:

(1) V: Jó, akkor meséljen

P: Hát akkor ez a férfi picsad ember, ja nem jól mondom sajnos, tehát ez a ez egy mindegy hogy kerek ugye hol keltem tehát akkor ez kátolt egy ilyen nyá..nyármagastalányban nem jól mondom, jázonkocsi hogy mondják?

V: Sárkány.

P: Jó hát akkor, hogy is mondják kárcsöny igen, ez kí mondani.

V: Sárkány.

P: Ez vot egy firfa, firfa vagy forfa vocsakba....

V: Férfi.

Ribeiro (1994) a pszichotikus diskurzus koherenciájáról írott munkájában rámutat, hogy míg lokális szinten – a (szöveg)topik szintjén – a vizsgált korpusz a koherencia elégtelenségét mutatja, egy másik szinten: a diskurzus keretein a koherencia létrejöttének lehetőségéről tanúskodik.⁷

⁶ Ekkor persze inkább a Petőfi-féle (meglátása szerint a „költői szövegek vagy mítoszok interpretálásakor” szükséges) másodfokú interpretációval van dolgunk (Petőfi 2004: 94–95, 169). (Más kérdés, hogy a Petőfi elméletében szereplő elsőfokú interpretáció és az abból absztrakció útján levezetett hiperonim szöveg, illetve az ezekhez elvezető procedúra ezekben az esetekben hogyan is képzelendő el, és a modell a maga absztraktságában leképezi-e a működésbe lépő kognitív folyamatokat.)

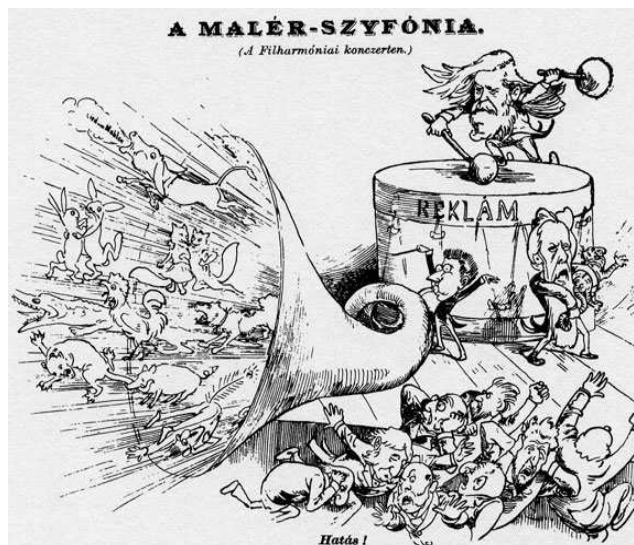
⁷ Érdekes, hogy Andor (2016: 25) Ribeironak csak az inkoherenciáról tett megfigyeléseire utal, a koherenciára vonatkozókra nem.

A második megjegyzés az, hogy egészséges vagy annak vélelmezett személyek is produkálnak koherencia-problémákat hordozó diskurzust, akár a kifejező-készségük és kifejezőeszközeik korlátai miatt, akár tudati vagy kommunikációs szándékbeli tényezők hatására. A konkrét beszédhelyzet paramétereitől függően azonban az ő esetükben az értelmező kommunikációs partnerek kisebb vagy nagyobb mértékben arra törekszenek, hogy a diskurzust koherensként dolgozzák fel. Leegyszerűsítve: a tapasztalat azt mutatja, hogy a koherencia megítélésében (illetve az ehhez szükséges erőfeszítések megtételében) nem annyira maga a diskurzus fontos számunkra, mint az, hogy *kitől* származik. Ez a tény tovább gyengíti a patológikus diskurzus használatának motiváltságát a koherencia meghatározását célzó kutatásban.

Épp ezen a ponton kapcsolhatók ide az elemzés anyagául vett szépirodalmi példák. A költői szövegek esetében úgyszólván a kánon része a magas fokú interpretációs erőfeszítés elvárása az olvasótól (befogadótól). Ami – durván – a köznapi (vagy pláne a pszichotikus személyekkel való) kommunikációban inkoherenciának számítana, a költészet esetében más megítélés alá esik. Persze okkal, de ez az ok nem magában a diskurzusban, hanem a beszédhelyzetben keresendő, amelyben az irodalmi közlésre vonatkozó ismereteink mellett olyan tényezők is hatnak, mint a szövegek megfelelése a bevett normának vagy az egyes alkotók által kivívott autoritás („mivel ezt X írta/Y adta ki/Z elismerően értékelte, koherensnek kell lennie”). Ha mármost (a „sztenderd” diskurzushoz képest) deviáns költői szöveget úgy vizsgáljuk, hogy a koherenciaítéletnek ezt a megelőlegezett garanciáját igazoljuk, ismét csak a *petitio principii* hibájába esünk. A koherencia dinamikus voltának tekintetében (amiről bővebben a későbbiekben lesz szó) viszont tanulságos a mindenkori újítók és formabontók műveinek útja az elutasítástól a kanonizációig. És forduljunk csak példaként a zenéhez (amint Petőfi is szívesen bevont zeneművet szövegtani vizsgálódásainak körébe⁸), annál is inkább, mivel a befogadókra gyakorolt hatás problémái (így az újítás és a formabontásé is) összekötik a művészeti ágakat. Igor Stravinsky *Le sacre du printemps* című balettjének 1913. május 29-i ősbemutatóján a párizsi Théâtre des Champs-Élysées közönsége összeverekedett, a kritika gyermekteleg barbárságról írt, még Puccini is egy örült művének, merő kakofóniának ítélte a darabot, melyet azóta a 20. század egyik legjelentősebb, legnagyobb hatású zeneművének tekintenek, s egyike a legtöbbször felvett zenéknek. Korábban a mi Operaházunk egykori igazgatója, Gustav Mahler valamivel jobban járt első szimfóniájának budapesti bemutatásával (1889. november 20.): nem volt botrány (sőt inkább sikerről beszélhetünk), de a vegyes fogadtatásban igen erősen szólt a kritikusok negatív hangja. Mindennél beszédesebb talán ez a rajzban megfogalmazott „műbírálat”, mely a *Bolond Istók* című satirikus lapban jelent meg négy nappal később:

⁸ Vö.: Petőfi 2004: 222.

Amit közös pontként azonosíthatunk Stravinsky közönségének csúfolódó röhgésében, hangoskodásában, verekedésig és 40 személy kidobásáig fajuló rendbontásában, a kritikusok megfogalmazásaiban és a Mahler-szimfónia bemutatójáról készült karikatúrában, az az adott szöveg értelmezhetőségének a kétségbe

vonása s az ebből fakadó elutasítása. Könnyű ebben az inkoherensnek ítélt diskurzusok osztályrészéül jutó befogadói magatartással analóg reakciót, azaz egyfajta negatív koherenciaítéletet látnunk. A koherencia fogalmának nem-nyelvi kifejezőeszközökkel létrehozott jelekre, jelkomplexusokra való kiterjesztése természetesen óvatosan kezelendő, és még inkább elmélyült vizsgálatot tesz szükségessé. Mégis: ezek a megfigyelt analógiák azt sugallják, hogy a koherencia meghatározására és tényezőinek azonosítására tett kísérleteink során ne a szöveg (illetve bármiféle komplex jel) belső (szerkezeti, grammatikai, tartalmi) sajátosságaira, hanem létrehozójának és befogadójának attitűdjére, intencióira és viselkedésére koncentráljunk, és ezek fényében vizsgálhatjuk aztán – mintegy visszatekintve – a szövegelemeket és a szövegbéli struktúrákat.

A szépirodalmi szövegeknek létezik egy másik csoportja is, mellyel az elemzők szívesen illusztrálják a koherenciára vonatkozó állításaikat. Az inkoherens diskurzust beágyazva színre állító szövegekről van szó, mint Sganarelle és Dom Juan jelenete Molière-nél (Skutta 2003), vagy mint Poloniusé és Hamleté Shakespeare-nél (Nagy 2016). Ez a fajta elemzési anyag annyiban sokkal ígéretesebb, hogy kifejezetten a nyelvhasználóknak a koherenciával kapcsolatos intuícióit viszi színre, s ezeket interakció keretében ábrázolja. Ha elfogadjuk Givón (1995: 59–60, idézi Tolcsvai Nagy 2001: 54) álláspontját, aki szerint a koheren-

cia tanulmányozására a spontán beszélt szöveg a legalkalmasabb, akkor ehhez az ideálhoz az irodalmi diskurzus-alapú koherenciakutatás ezekben az esetekben jut a legközelebb. Vannak azonban itt is problémák. Először is nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az „inkoherens” diskurzus professzionális nyelvhasználók „mesterségesen” előállított produktuma, melyet sajátos kommunikációs és információs intenció hozott létre – márpedig jó lenne „valódi”, spontán létrejött vizsgálati anyaggal (is) dolgozni. Másodszor: nem célszerű ezeket a dialógusokat kiragadni nemcsak a mű kontextusából, hanem a mű befogadásának kontextusából sem. Vagyis: mind a nézőpontok többségéről (szereplők, szerző, elbeszélő, az elbeszélés (virtuális) címzettje, az olvasó- vagy nézőközönség – és persze az elemzést végző nyelvész), mind pedig a lehetséges/tényleges koherenciaítéletek hozzárendeléséről szisztematikusan számot kell adni, ami feltételezi az összes értelmezői instanciához kapcsolható mindazon tényező meghatározását, mely annak vonatkozásában az interpretációt befolyásolja. Márpedig az a tény, hogy mindez egy vehikulumhoz kapcsolódik, erős kísértést jelent arra, hogy a vizsgálat ezeket a rétegeket egyetlen közös síkra vetítse, ezzel pedig a koherenciát a szövegbe zárt jelenséggé fogja fel. Hogy a koherencia miben különbözik a kohéziótól, sőt akár a konnexitástól, hogy nyelviileg specifikusan miben érhető tetten, azt így bajos kihámozni, hisz a vizsgált példákban a problémák a szövegtopikkal, a tematikus progresszióval, az „érvelés” logikai-szemantikai felépítésével vannak, s így kohézió és koherencia egybeesni látszanak.

A fentieket összefoglalva: a példák arra utalnak, hogy koherencia és inkoherencia között nincs éles és egyértelmű határ, s ez a körülmény a vizsgálódást igencsak megnehezíti. Így ugyanis a patológus diskurzusnak az inkoherencia meghatározásához való segítségül hívása is problematikusnak bizonyul. Ráadásul – bár általánosságban nem vonható kétségbe valamely (a tapasztalás számára közvetlenül nem adott) jelenség indirekt, azaz például a jelenség hiánya vagy ellenkező előjelű/irányú megfelelője általi vizsgálatának létjogosultsága és eredményeinek relevanciája – a diskurzus koherenciájának bizonyos inkoherensként, illetve látszólagos inkoherenciájuk ellenére is koherensként számon tartott diskurzusokon tett megfigyeléseink alapján történő *meghatározása* módszertanilag megkérdőjelezhető. Ami természetesen nem zárja ki ezeket a diskurzusokat a koherencia*jelenségek* tanulmányozásának köréből.

3. Definíciók; elméleti egyezések, gyakorlati következtetések

3.1. Definitórikus jegyek és irányok

A koherencia fogalmának tudománytörténeti útját több szerző is tárgyalja, az *Officina Textologica* is közölt remek tanulmányokat e témakörben.⁹ Ez lehetővé

⁹ Csatár-Haase (2011), Andor (2016).

teszi, hogy itt most ne vegyük sorra az egyes koncepciók és definíciók sajátosságait, hanem egy másik irányból: az egyes definíciós jegyek felől közelítsünk a kérdéshez.

Az első komponens a szövegösszefüggés fizikailag – a verbális anyagban – azonosítható, a vehikulum bizonyos konstituenseinek konkrétan megfeleltethető hordozóié. Ez a *konnexitás* – *kohézió* – *koherencia* hármasságával operáló rendszerekben¹⁰ az első kettőt: a szöveg nyelvi megszerkesztettségét és elemeinek szemantikai összefüggésrendszerét érinti. Világosnak látszik, hogy a koherencia nem redukálható ezekre a jelenségekre (külön-külön, vagy az együttesükre) még akkor sem, ha a lokális és globális összefüggésrendszerek közül az utóbbival azonosítjuk. Ugyanakkor az ezektől való elválaszthatatlansága is magától értetődőnek tűnik. A koherencia meghatározásában és vizsgálatában tehát úgy kellene figyelembe vennünk szövegszerkezeti és –jelentéstani tényezőket, hogy közben ne keverjük ezekkel össze, vagy pláne ne redukáljuk a területükre. Márpedig ezt a veszélyt a terminus használatának korai időszakától¹¹ máig továbbélő hagyomány ugyanúgy hordozza, mint a koherencia egy későbbi, a kohéziót magába szippantó felfogásában¹² (amellyel egyébként az itt kifejtendő álláspont nem inkompatibilis).

A második komponens a szöveg pragmatikai aspektusaié. Ez, ha lehet, az előbbinél még problematikusabb, lévén a pragmatika fogalmának többféle felfogása, a különböző pragmatikai iskolák. Különösen árulkodó a több helyütt felbukkanó *szövegpragmatika* terminus¹³, melyben mi fölösleges redundanciát látunk. Jóllehet a szintaxisnak, a lexikonnak, de a morfológiának vagy akár a fonetikának is megvannak a maguk pragmatikai aspektusai, a pragmatika *eo ipso* a diszkurzív szintet implikálja. Itt a fő veszélyt a pragmatikának egy olyan értelmezésében látjuk, mely azt a szöveg és a (szűken értelmezett) kontextus viszonyára, a beszédhelyzetnek az erre rászoruló szövegelemeket egyértelműsítő szerepére, a szituáció és a szöveg elemeinek a kölcsönös megfeleltethetőségére korlátozza^{14, 15}. Ha ezt a leegyszerűsítést kiküszöböljük, a koherencia pragmatikai alapú felfogását termékeny megközelítésmódnak ítéldhetjük – nem véletlen, hogy ez a vonulat meghatározóvá vált a szövegtanban.

A harmadik komponens a szövegprodukción és az értelmező szövegfeldolgozás kognitív dimenziójáé, amelytől végső soron elválaszthatatlan a pragmatikáé. A nyelvi elemek/struktúrák és a világról szóló tudás mentális reprezentációja –

¹⁰ Amelyek például a magyar vagy a francia hagyományban is jelen vannak, vö.: Adam (1990), Szikszainé (1999: 467).

¹¹ A német szakirodalombeli nyelvirendszer-központú megközelítésről ld. Csátár–Haase (2011: 60).

¹² Ld. Csátár–Haase (2011: 67, 75–76).

¹³ Például Szikszainé 1999: 200.

¹⁴ Vö.: Szikszainé 1999: 58.

¹⁵ Balázs (1985: 56), idézi Szikszainé (1999: 201).

mint például a szókészlet jelentésmezői, szerveződése, a tudáskeretek, a forгатó-könyvek – és az ezekre épülő kognitív folyamatok, műveletek a szövegezés minősége és az értelmezés mikéntje s eredménye tekintetében is meghatározók, azaz a koherencia definiálásának és vizsgálatának központi elemei. A kognitív megközelítés biztosítja a koherenciajelenségekben tapasztalható dinamikus elemek megragadását is. Mindez azonban közvetlenül nemigen vizsgálható, ráadásul interdiszciplináris terület, ezért lényegbevágó módszertani kérdéseket vet föl.

Ezeknek a megfontolásoknak alapján azoknak a fajta megközelítéseknek a beépítését és továbbgondolását véljük hasznosnak a koherenciajelenségek feltárása és rendszerezése számára, melyeket (a teljesség igénye nélkül) de Beaugrande–Dressler (2000), Strohner (1990), Schade et al. (1991), Givón (1995), Tolcsvai Nagy (2001), Petőfi (2004, 2009), van Dijk (2014) fémjelez.

3.2. Csapdák a szövegtani diskurzusban

A koherencia és a hozzá kapcsolódó jelenségek, fogalmak elterjedt meghatározásai nem egyszer az enigmatikusságig absztraktak vagy általánosak, kevésbé egzaktak, a lehetséges interpretációik tekintetében megengedőek, ezért néha ködösek. Ez felerősíti a fentiekben leírt terminológiai-értelmezésbeli bizonytalanságok vagy változatok hatását. Mindehhez olykor a nyelvhasználati normával összefüggő nehézségek is társulnak (pl. a *koherenciának* könnyű általánosan elfogadott és használt melléknevet megfeleltetni, míg a *konnexitásnak* és a *kohézió*nak nem). Végül pedig olykor a – természetszerűleg poliszémikus és szinonimákkal élő – köznyelvi szóhasználat interferál a szaknyelvvel, ami nem szerencsés. Nem csoda hát, hogy még azoknál a szerzőknél és azokban a munkákban is találkozhatunk az olvasók vagy netán maga a szerző tévútra jutásának veszélyét rejtő fogalmazásmóddal, sőt ebből eredően akár vitatható kijelentésekkel is, melyek egyébként érvényes megállapításokat tesznek a koherenciáról.

Hogy nehezen leküzdhető nehézségről van szó, azt csak néhány utalásszerű példával illusztrálnánk a saját házunk tájáról, azaz a debreceni szövegtani műhelyhez köthető munkákból. Szikszainé (1999) explicite különválasztja a kohézió és a koherencia fogalmait, de ezzel nincs mindenütt szigorú összhangban a terminológia (a 60. oldalon *koherens* szerepel *kohezív* értelemben). Ugyanitt a források negatív hatására is találunk példát. A munkájában felölelt és ismertetett gazdag szakirodalomnak ugyanis a koherencia jelöltségének mennyiségi/minőségi változatai leírására szolgáló fogalmi és szaknyelvi apparátusa nem mindig tekinthető kellően kidolgozottnak. Emiatt kényszerül némi engedékenységgel kezelni a szerző az egzaktág szaknyelvi kritériumait, amikor a „majdnem nem koherens” szöveg kapcsán *szövegszerűtlen szövegekről* ír – s ez nem segít a *szövegség* és a *szövegszerűség* mibenlétének jobb megértésében. Nagy (2016: 49) előbb az értelmező interpretátort az adott kommunikátumra vonatkozó koheren-

ciaítéletében befolyásoló *objektív* és *szubjektív* tényezőkről ír, meggyőző érveléssel, később (55–56) azonban ez a dichotómia átcsúsztatódik a koherencia minősítésére. Bár a tanulmány addigi okfejtése szemléletes példákat hoz a befogadó perdöntő szerepéről a koherencia létrejöttében, ezen a ponton a szerző – egyfajta normatív szövegtani dogma súlya alatt („a szöveg konnex, kohezív és koherens egész”) – kis híján ellentmondásba kerül saját addigi okfejtésével. Így ruházza fel ezúttal magát a koherencia fogalmát ezzel az antagonisztikus minősítéspárral, küszködve egy közkeletű – ám pontatlan – koherenciameghatározás hatóerejével.

A szövegtan elemi érdeke, hogy világos és egyértelmű fogalomrendszerrel és ennek megfelelő terminológiával szolgáljon a koherencia tanulmányozására is, lehetővé téve ezáltal nem egy széles körben elterjedt, közhelyszerű tézis vagy vélekedés kiigazítását, hiszen ezek akár a kutatók írásainak a szerzőjük szándékaival ellentétes interpretációjára is alkalmat adhatnak.¹⁶

4. Fogalmi kiűtkeresés

4.1. Reflexiók egy kommunikációs kudarc kapcsán

Egy rendezvény szünetében találkoztam rég nem látott ismerőssémmel (a továbbiakban rá mint interpretátorra I₁-gyel utalok), akiről az itt tárgyaltak szempontjából legfőljebb annyit szükséges elárulni, hogy *nem* humán tudományokat oktat egyetemen. Eszébe jutott valami, amit már régen mondani akart nekem: azt ajánlotta, hogy változtassam meg azt a rövid szöveget, mely a Skype profilom „hangulat” rovatában szerepel (s amit hagyományos nyelvhasználattal ’mottó’-nak vagy ’jelmondat’-nak nevezhetnénk). Indoklásképpen leszögezte, hogy a szóban forgó szöveg hamis/értelmetlen.

A szöveg (a továbbiakban v₁) így szól:

(2) Nulla die sine x | x = ∞

A szöveg értelmezéséhez (azaz az általam szándékolt üzenetének megfejtéséhez) a következőket kell tudni:

1. A *Nulla die sine linea* latin nyelvű intelmet, arany szabályt megfogalmazó „jelmondatot” Michelangelónak tulajdonítják, és *Ne múltjon el egy nap sem*

¹⁶ Így Moeschler gyakran bírálta azt az abuzív didaktikai gyakorlatot, mely a konnektorokról felhalmozódott szövegtani-pragmatikai szakirodalom felületes interpretációjából merít. De ezért fenyegeti a félreértés veszélye a figyelmetlen olvasót is: Andor írásában például (2016: 25) a skizofrén diskurzus jellemző nyelvi tünetei sorában olvashatjuk, hogy az „inkoherens, illogikus”. Ez – a szerző által idézett forrásnak megfelelően – felsorolás, azaz az *illogikus* nem az *inkoherens* újrafogalmazása vagy értelmezése, ahogyan pedig az a *koherens* és a *logikus* minőségeknek a közkeletű fogalmi összekapcsolódásából következne, hanem két elkülönülő minőség. Márpedig világos, hogy a koherencia feltételeit és a logikai összefüggések megjelenésmódjait a természetes nyelvi diskurzusban valóban gondos distinkcióval kell kezelnünk.

ecsetvonás nélkül formában szokták visszaadni magyarul. Bár eredetileg a festészet eredményes műveléséhez szükséges rendszeres munkára, mindennapi gyakorlatra hívta fel a figyelmet, általánosító értelemben szokták idézni, bármely művészet vagy szakma szorgos, rendszerességre épülő gyakorlására mint a kívánatos színvonal és eredmény elérésének garanciájára utaló intelemként.

2. A saját Skype-„jelmondatom” ennek a szemi-formális szövegezésű eltorzítása: a *linea* ’ecsetvonás’ szót a változót jelölő x szimbólummal helyettesítettem, amelyre – egyfajta notációs hagyományt követve, mely a bal oldalon szereplő állítástól az annak érvényességét meghatározó (ugyancsak szimbólumokkal megfogalmazott) feltételeket függőleges vonallal választja el – azt a „megszorítást” tettem, hogy végtelen sok értéket felvehet.

Mindezek alapján a következő (szándékolt) üzenet dekódolható: Michelangelóval (és korával) szemben (ma) végtelen sok olyan dolog van, amely nélkül nem szabad(na) egy napnak sem eltelnie. (Amiből, lévén teljesíthetetlen kíváncsóság, a perfekcionista számára frusztráció következik, egyéb esetekben pedig a világ és a dolgok tökéletlenségébe való beletörődés.)

Amint az I_1 -gyel folytatott beszélgetésből kiderült, ő a szóban forgó intelmet nem ismerte, továbbá az üzenet első két szavát figyelmen kívül hagyta, a *sine* prepozíciót *sin*-nek olvasta, a függőleges választóvonalat osztás-jelnek, s így a Skype-mottó az ő olvasatában így festett: $\sin x/x = \infty$. Miután ezt matematikailag nem találta értelmezhetőnek, a jelmondat értelmezhetőségéről *általában* negatív ítéletet alkotott.

Hogy ez az eset messze nem a pusztán félreolvasásról/félreértésről szól, hanem a koherencia sajátosságait illusztráló példaként elemezhető, arról a beszélgetés folytatása győző meg. I_1 ugyanis akkor sem változtatott álláspontján, amikor a félreolvasás tényére felhívtam a figyelmét, és egy másik jelenlévőn pozitív eredménnyel teszteltem a szóban forgó latin szentenciának a beszélgetőtársak közös háttértudása (a *common ground*) részeként való hozzáférhetőségét (művelt társaságban), valamint utaltam a függőleges vonal fönt említett használatára. I_1 azzal érvelt, hogy „nem lehet a matematikai jeleket összevissza használni”. Mivel ez utóbbinak is számos, nap mint nap látott példa mond ellent a nyelvhasználat legkülönbözőbb területein, azt állapíthatjuk meg, hogy I_1 végső soron elutasította a v_1 értelmezésében való együttműködést. Ez pedig v_1 esetét koherencia-problémaként állítja elének. I_1 attitűdje mögött kétfajta koherenciaítélet húzódhat meg; hogy ezek közül melyik aktualizálódott, azt – érthető okokból – bajos volna egyértelműsíteni. Ezeket ilyesféleképpen lehetne megfogalmazni (*i*-vel az interpretációt jelölöm):

- a) $i_{v_1,1}$: v_1 inkoherens: ’amit szerzője szándékolt/lehetséges interpretációjáról állít, az semmiképpen sem következtethető ki belőle, és más sem’.

- b) $i_{v,2}$: v_1 koherens: 'bár az, amit szerzője szándékolt/lehetséges interpretációjáról állít, semmiképpen sem következtethető ki belőle, egy másik konklúzió lehetséges: v_1 zagyva kifejezőmódja arról tanúskodik (amit eddig is tudtunk), hogy szerzője eltér a (kommunikációs, ismereti, pszicho-kognitív stb.) normáktól'.

Természetesen felvetődik, hogy I_1 makacssága csupán arcmentés (amennyiben kínosnak érezhette, hogy figyelmetlen olvasásból és ismerethiányból eredően korábban téves konklúzióra jutott), s ebben az esetben egy harmadik koherenciaítélettel is számolnunk kell:

- c) $i_{v,3}$: v_1 koherens: 'alkalmas a szerzője által szándékolt értelem közvetítésére, de megformáltsága értelmezésnehezítő elemeket (hibákat) tartalmaz'.

E harmadik interpretációs lehetőség azonban nem változtat a példa szemléltető erején, mellyel a koherenciának „működés közben” tetten érhető sajátosságára rávilágít. A leírt jelenség, vagyis az álláspontoknak a párbeszéd elutasításával egyenértékű ilyen fajta megmerevedése, a valamely kommunikátumnak egy bizonyos értelmezéséhez mindenáron való ragaszkodás ugyanis mindennapos a kommunikációban, és olyan, rendesen érzelmi-meggyőződéses alapú irányított értelmezési hajlandóságra vezethető vissza, melyet előítéletesnek minősíthetünk. A diskurzusok és a kommunikációs szituációk széles skálája szolgál erre példaként. A bizalomhiányos vagy megromlott párkapcsolatokban elhangzó *Ezt biztosan azért mondd, mert (már) nem szeretsz* típusú mondatoktól a paranoiás reakciókon át a lejárató kampányoknak, a politikai propagandának az „ellenséges” diskurzushoz fűzött értelmezéseiig, a koncepciók perek érvrendszereiig számtalan kommunikátum tanúskodik arról, hogy az interpretáció jelentős mértékben eltérhet, sőt függetlenedhet az interpretált szöveghez fűződő, abból egyébként kimutatható beszélői (szerzői) szándéktól. A krimikből ismerős *Bármit mond, az felhasználható maga ellen* formula – úgy is, mint helyzetmondat – ennek az evidens kommunikációs törvényszerűségnek úgyszólván a jogi szentesítését fogalmazza meg.

4.2. Következtetések

A fentiek alapján – és a koherencia szakirodalmának számos megállapításával összhangban, másokat viszont elutasítva – két következtetés adódhat a koherencia szövegtani fogalmának meghatározására vonatkozóan:

1. A koherencia nem más, mint lehetőség a párbeszédre: a szöveggel való interakció attitűdbeli/intencionális alapja.

A kommunikációban való együttműködési készség vagy elutasítás valóban nélkülözhetetlen előfeltételként határozza meg a koherencia megítélését a pozitív/negatív tartományban. A fent említett értelmezés-példák azonban arra mutatnak, hogy a koherenciát nem annyira bináris – a koherens/inkoherens ítéletpárt tartalmazó – kategóriaként, mint inkább a pozitív koherenciaítételhez kapcsoló-

dó tényleges és lehetséges értelmezéseket magába foglaló változóként célszerű felfogni, mert a nyelvi kommunikációt meghatározza az inkohereus szövegnek/diskurzusnak, illetve valamely szöveg/diskurzus inkohereus minősítésének az elkerülésére irányuló törekvés. A relevanciaelmélet egyik alaptézise értelmében a rámutató-következtetési kommunikációban „minden megnyilatkozás saját relevanciájának elvárását váltja ki a hallgatóból” (Reboul–Moeschler 2000: 91). Mindezt továbbgondolva pedig azt is feltehetjük, hogy

1. a. *A priori* inkohereus szöveg/diskurzus nincs.

Azaz „magától” semmi sem inkohereus, csak egy interakció során bizonyulhat annak. Ha ebből a megfontolásból felvetnénk azt a kérdést, hogy van-e egyáltalán értelme a koherencia fogalmának, arra mindenképpen igenlő választ kellene adnunk, hiszen – a fentiek értelmében – szükségünk van rá ahhoz, hogy a pozitív vagy negatív koherenciaítélethez kapcsolódó tényleges és lehetséges értelmezések feltételeit, alapját, létrejöttét vizsgáljuk. Azt azonban beláthatjuk, hogy

1. b. a koherencia nem vizsgálható „objektívan”, azaz a vizsgálójának tevékenységétől vagy a szöveggel interakcióba kerülő más értelmező szubjektumok megnyilvánulásaitól független vizsgálati objektumként tételezve.

Ahhoz ugyanis, hogy érvényes megállapításokat tehessünk valamely szöveg/diskurzus koherenciájáról, a leírt párbeszédbe ágyazottságból és a pozitív koherenciaítélethez kapcsolódó tényleges és lehetséges értelmezések pluralitásából kell kiindulnunk, amiből eredően a vizsgáló is a párbeszéd résztvevője, értelmezés(ek) alkotója. Az tehát, amit (több-kevesebb) objektivitással, vizsgálati tárgyként elemezhet, nem más, mint a szövegnek/diskurzusnak az értelmezéseivel való *viszonya*.

A második fő következtetés, amely a fentebbi okfejtésből a koherencia szöveg-tani fogalmának meghatározására vonatkozóan adódik, így fogalmazható meg:

2. A szöveg/diskurzus nem determinálja a koherenciaítéletet, csupán egyik be-menetétül szolgál.

Ezzel pedig az is szorosan együtt jár, hogy – egyfajta általános felfogással szemben – a koherenciát (pontosítások és megszorítások nélkül) nem helyes a konnexitás – kohézió – koherencia hármasságában a szövegség definitorikus kritériumaként, értékítéleteket megalapozó normaként definiálni.

2. a. A koherencia nem inherens szövegsajátosság.

Annál is inkább, mivel

2. b. A koherenciának nyelven kívüli (sőt akár a kommunikátumokon kívüli) tényezői is vannak.¹⁷

¹⁷ Egy szöveg képillusztrációja nyelven kívüli, de kommunikátumon belüli koherenciátényező. Egy kép a kiállítóterem falán, ahol egy dialógus zajlik róla, kommunikátumon kívüli koherenciátényező.

Mindez egybevág a kutatók egy részének álláspontjával (vö.: van de Velde 1992: 21–23, 27, 165, 189, idézi Andor 2016: 32¹⁸). A második fő következtetés még valamit implikál:

2. c. A koherencia a diskurzus dinamikus sajátossága.

Vannak kutatók, akik (a diskurzus műveletjellegével összhangban) kifejezetten utalnak is a diskurzus dinamikus jellegére. A példáinkból is ez következik, de nem csupán abban a tekintetben, hogy egy adott beszédhelyzetben a produkció és a befogadás során, a diskurzus és a kognitív környezet egyéb elemeinek kölcsönhatásában dinamikusan konstituálódik (változik, újraalakul) a koherencia, hanem abban is, hogy ez a mozgásban levés vagy változékonyság egy adott diskurzus vehikulumának az időben s a fizikai és társadalmi térben való „vándorlása” minden dimenziójára és irányára érvényes.

Ideje mindezek után kísérletet tennünk a koherenciának a fönti megfontolásokat tekintetbe vevő meghatározására, vagy inkább redefiniálására.

4.3. A koherencia meghatározása

A koherencia (koherencia₁) a szövegnek/diskurzusnak az értelmezés dimenziójában azonosítható sajátossága. Koherens az a szöveg, melyet befogadója *valamely számára hozzáférhető* (a kognitív környezetében elérhető) *értelmezési tartomány viszonylatában* ellentmondásmentesnek ítél, és ez alapján az interakció keretében vagy annak eredményeként konklúzióra jut.¹⁹ Eszerint a koherencia₁ egy szövegnek/diskurzusnak az értelmezésével (értelmezéseivel) és az az alapján levont következtetéssel (következtetéseikkel) fennálló relációja.

Szűkebb értelemben a koherencia (koherencia₂) alatt azoknak az explicit és ki-következtethető tartalmaik függvényében tekintetbe vett szöveg-/diskurzuselemeknek és -relációknak a rendszerét érthetnénk (egy adott szövegben/diskurzusban), amelyekből valamely meghatározott értelmezési tartomány viszonylatában a fönt mondott ellentmondás-mentesség levezethető, s amelyekre a szöveg/diskurzus feldolgozása végén egy adott konklúziót alapozni lehet. (A konnexitás és a kohézió elemei *önmagukban* nem tekinthetők a koherencia eszközeinek.) Mivel azonban nem szeretnénk a bevezetőben kárhozottatott terminológiai bizonytalanság fenntartásához hozzájárulni, azt javasoljuk, hogy ezt a fogalmat (nem egy szerző példáját

¹⁸ „Roger van de Velde is kiemeli, hogy a koherenciát a szövegbefogadó „szerkeszti” a kotextus kontextualizálásával, ennél fogva a koherencia inferenciális alapú, konstruktív gondolkodási folyamatok eredménye. Az olvasó illeszti a szövegtartalmat előzetes tudásához, megfelelteti annak, tudáskeret alapú elvárásrendszerére támaszkodva. Mindezek alapján van de Velde érveléséből világosan kiolvasható, hogy nézete szerint a koherencia nincs benne a szövegben, hanem az interpretációban adódik.”

¹⁹ Az angol *to make sense* kifejezés igen egyszerűen és szemléletesen adja vissza a dolgoknak, köztük a kommunikációbeli dolgoknak ezt a koherenciateremtő potenciálját.

követve) koherenciaszervező²⁰ (elem) vagy koherenciajelző (elem) névvel illeszük.²¹

Főntebb kifejeztük a koherencia/inkoherencia dichotómiájával kapcsolatos fenntartásainkat. Ideje pontosításokat tennünk ebben a vonatkozásban, fölvetve a koherencia *mértékének* a kérdését. Ami a voltaképpeni koherenciát (koherencia₁) illeti, felvetődhet, hogy az mégis csak bináris kategória, hisz adott befogadó adott szöveget vagy értelmezhetőnek (koherensnek), vagy értelmezhetetlennek (inkoherensnek) ítéli. Már ezen a szinten is számolnunk kell azonban azzal, hogy a diskurzus minőségének és a befogadó általános közléshelyzetbeli attitűdjének kölcsönhatásában különböző mértékű hajlandóság jelentkezik interpretációs erőfeszítések megtételére, és különböző lehet a minősége és a „terjedelme”, hatóköre az értelmezés eredményeként levont következtetéseknek is. Ez legalábbis árnyalja a koherencia₁ bináris felfogását.

Ahol sokkal eredményesebben próbálkozhatunk a „koherencia” mértékének a meghatározásával, az a koherencia₂, azaz helyesebben a koherenciaszervező/koherenciajelző elemek síkja. Tapasztalataink azt sugallják, hogy a diskurzusproduktumok (terjedelmükhöz, illetve a belőlük levezethető jelentés valamilyen formában explicitált kifejtésének terjedelméhez képest) különböző arányban tartalmaznak a koherens interpretációt segítő/irányító elemeket, és e különbségek nemcsak mennyiségi, hanem minőségi is lehetnek, amennyiben ezek az elemek eltérő explicitssággal irányíthatják az interpretációt. A koherencia skaláris vagy graduális jellege ebben gyökeredzhet.

Ha mármost számolunk olyan szövegek lehetőségével, melyeket kellő interpretációs erőfeszítéssel tökéletesen koherensnek ítélnünk²², miközben a koherencia szervezésére/jelzésére szolgáló (nyelvi) eszközök jelenléte bennük tart a nullához, akkor el kell vetnünk azt a hipotézist, hogy a koherenciaszervező elemek mennyiségi és minőségi viszonyai eltérő mértékű koherenciát eredményeznek.²³ Másfelől viszont – főleg terjedelmesebb diskurzusproduktumok esetében – előfordulhat az, hogy különböző részeikhez vagy értelemszerveződésük különböző szintjeihez az értelmező különböző koherenciaítéleteket társít. Azaz a diskurzus- vagy szövegegészek koherenciájának mértéke vagy minősége valami módon mégis eltérhet egymástól.

Mindebből következőleg azt a megfogalmazást, hogy *menyire koherens egy szöveg*, csakis a köznap nyelvhasználatban tartjuk megengedhetőnek. A szövegta-

²⁰ Tolcsvai 2001: 254

²¹ A koherencia fogalmának ez a fajta megkettőződése megjelenik már de Beaugrande és Dressler munkájában is (1972; magyarul: 2000), illetve általában az integratív és kognitivisták munkáiban (ld. Csátár–Haase 2011: 67, Tolcsvai Nagy 2001: 44–64).

²² Például: *A por siet. A kő ráér.* (Weöres)

²³ Amiért is a koherenciaszervező elemek (diskurzusjelölők stb.) használatát forszírozó normatív oktatási gyakorlat valójában nem koherencia-, hanem műfaj- vagy szituációs-specifikus követelményeket állít.

ni diskurzusban ehelyett egyrészt a *koherencia jelöltségének mértékéről*, másrészt pedig a *koherencia hiányáról, részlegességéről* vagy *teljességéről* beszélhetünk.

A koherencia jelöltségének mérésére a későbbiekben kifejtendők tekintetbe vételével kialakított egzakt módszer segítségével kerülhet sor. Ez teszi lehetővé a különböző diskurzusok koherencia szerinti összehasonlítását, és persze annak megállapítását, hogy a szóban forgó mérték milyen értékeket vehet föl, milyen tartományban. Az olyan distinkció, mint a Weinreiché (1969: 53, idézi Szikszainé 1999: 59), ugyan helyesen látja ezt a szóban forgó skalaritást vagy graduális jelleget, de híján van az egzaktságnak, s azt, hogy a szövegösszefüggés megvalósulásának foka, erőssége szerint koherens (összefüggő), majdnem koherens, kevésbé koherens, majdnem nem koherens és nem koherens (inkoherens) szövegek volnának megkülönböztethetők, ebben a formájában nem látjuk egyébként a szavakkal való zsonglörködésnél.²⁴

A diskurzus koherenciájának minőségi változatairól pedig a következő áttekintés adható, annak az előrebocsátásával, hogy a *részlegesen koherens diskurzus* kategóriája természetesen nem homogén, hisz épp e részlegesség mértékében lehetnek nagy eltérések:

minőségi kategóriák	előfordulás gyakorisága	jellemzők
INKOHERENS DISKURZUS	elhanyagolható (a nem inkoherens diskurzusokéhoz képest)	egy adott interakció keretében tekintetbe vett olyan diskurzus, melyet befogadója (címzettje, érzékelője) egyáltalán nem ért meg, értelmezéséről lemond, vagy azt elutasítja
RÉSZLEGESEN KOHERENS DISKURZUS	a diskurzusok valószínűleg nagyobb része	egy adott interakció keretében tekintetbe vett olyan diskurzus, melyet befogadója valamilyen módon és valamekkora részben értelmez, de értelmezését nem tudja vagy nem akarja a diskurzus egészére (minden összetevőjére/elemére) kiterjeszteni
TELJESEN KOHERENS DISKURZUS	a diskurzusok valószínűleg kisebb hányada, speciális köre	egy adott interakció keretében tekintetbe vett olyan diskurzus, melyet befogadója teljes egészében, hiánytalanul értelmez (amely értelmezés „eszményi” esetben teljesen megfelel a közlő kommunikációs és információs szándékának)

A diskurzus koherenciájának minőségi változatai

²⁴ És így persze csak megszorítással érthetünk egyet Szikszainé (uo.) következtetésével, mely szerint „a gyakorlatban – formális ismérvek híján is – megvalósíthatónak látszik a kohéziós fokozatok felismerése”. Erre az intuíciónak szükségünk van, azonban érvényes szövegtani ténymegállapítást a szövegek összehasonlításáról csak erre nem alapozhatunk.

Az interakció folyamatában – több fordulás kommunikáció esetében – ezek között a minőségi kategóriák között dinamikus viszony, átmenet lehetséges.

Végezetül meg kell jegyeznünk, hogy az a szövegelfogás, mely a koherenciát definitorikus elemnek tekinti, akkor fogadható el, ha a szöveg meghatározásában explicite utal a befogadó szerepére.

5. Diszkusszió

Ebben a pontban néhány megjegyzést fűzünk a koherencia fönt leírt értelmezéséhez, melyek esetenként további kérdéseket is felvetnek.

Először is: meghatározásunk rokon vonásokat mutat más, ismert meghatározásokkal, így mindenekelőtt azzal a felfogással, amely Petőfinél (2004: 57) megjelöl:

A szövegkoherenciáról a szakirodalomban, az utóbbi időben a következő – többé-kevésbé általánosan elfogadott – felfogás alakult ki: Egy szöveg koherenciájáról beszélve voltaképpen egy relátum (re)konstruált mentális képére utalunk. Ha az interpretátor az interpretálandó szöveghez hozzá tud rendelni egy olyan sensust, amely számára lehetővé teszi egy interpretációként elfogadható mentális kép (re)konstruálását, ez a szöveg számára – a relátum (re)konstruált mentális képére vonatkozóan – koherensnek minősül.

Lényeges különbség azonban Petőfi megfogalmazása és a mi felfogásunk között, hogy az előbbi statikus dologként ábrázolja a koherenciát (vagy legalábbis magában hordozza egy ilyen értelmezés veszélyét): a *relátum* és a *mentális kép* (illetve a Petőfi által másutt használt *tényállás*) terminusok is rögzültséget, megállapodottságot sugallnak – még akkor is, ha esetleg nem ez volt a szerző voltaképpeni szándéka. Nézetünk szerint a dinamikus jelleg a koherencia lényegéhez tartozik, s ezt a meghatározásoknak is félreérthetetlenül tükrözniük kell. A *mentális kép*, *leképezés* stb. terminusok ráadásul azt sugallják, hogy valami pontos, rendszerszerű, részleteiben kidolgozott reprezentációról van szó, miközben e rendszerszerűség és részletes kidolgozottság pszicho-kognitív realitásának az esélye rendkívül csekély. Az ilyesféle – statikus és rendszerszerű – reprezentáció csupán *egyik lehetséges* fajtája az értelmezéseknek s a rájuk támaszkodó koherenciaítéletnek. Vegyük azt is észre, hogy Petőfi meghatározása magában hordozza a koherencia fogalmának és az igazságének az összekeverése veszélyét is (amiről már esett szó).

Az interpretátor szerepének meghatározó voltára egyébként számtalan ékesítő példa hozható. Talán a legegyszerűbbek és legfrappánsabbak a viccek köréből:

(3) A székely asszony megkérdi férjétől:

– Szeretsz még?

Mire az így felel:

– Egyszer már megmondtam, hogy szeretlek. Ha változás lesz, szólok.

A hatás három – önmagában egyaránt helytálló – koherenciaítélet összehatásából bontakozik ki. Az első a női szereplőé, aki megszólalását gyengédség iránti vágya adekvát kifejezésének véelve produkálja. A második a beszédpartneréé, aki a közvetett beszédaktusként megformált direktívumot szó – illetve forma – szerint, kérdésként interpretálja, s ennek megfelelően reagál. A harmadik a vicc „felhasználóié”, akik kívülálló nézőpontjukból egyszerre látják a szereplők koherenciával kapcsolatos elképzeléseit, ezek inkompatibilitását, a férfi szereplő kommunikációs kompetenciájának (és/vagy az „érzelmi intelligenciájának”) a hiányos voltát, és interpretációjukhoz a kontextuális ismereteikből olyan sztereotípiákat is felhasználnak, mint: „a székelyek szűkszavúak”, „a nők érzelgősek”, „az érzelemnyilvánítás nem férfias dolog”. (A koherencia és a nézőpont összefüggései tanulmányozásának lehetőségeire alább még visszatérünk.)

Másodszor, amint láttuk, a koherencia megítélésében központi szerepe van az értelmezési tartománynak. Miután a „józan ész”, az „általános tapasztalat” és a „világról szóló közös tudás” – úgy is, mint a kommunikáció lehetőségének biztosítékai – kijelölnek egyfajta alapértelmezett értelmezési tartományt, hozzájárulnak ahhoz, hogy a koherenciát általános, a diskurzusoktól, a közlőhelyzetektől és a kommunikáció résztvevőitől jobbra független, „belső” szövegsajátosságként képzeljük el. A fentiekben ennek az ellenkezője mellett érveltünk. Kétségtávol számot kell vetnünk valamilyen alapértelmezett értelmezési tartománnyal, azonban be kell látnunk, hogy ez egy nehezen meghatározható, bizonytalanul körülhatárolható dolog, amit minden közlés során árnyalnak, kiegészítenek, módosítanak vagy felülírnak diskurzuson belüli és azon kívüli tényezők is. Ennek triviális példája az egymással intim viszonyban lévők „rejtjelezett” közlésmódja.

Harmadszor: az interpretáció középpontba állítása és a szöveg/diskurzus azt determináló jellegének tagadása természetesen nem jelenti a szövegezés (a diskurzusprodukciónak) tekintetbe vételének elutasítását a koherencia vizsgálata során. Világos, hogy a beszélő (a szöveg szerzője) igyekszik a lehetséges interpretációkat a saját kommunikációs szándékainak megfelelő keretek közé szorítani, és a befogadót a szándékolt konklúzió levonására ösztökélni. Ezeket a kommunikációs szándékokat és szándékolt konklúziókat azonban a szöveg/diskurzus nagyon sokszor nem explicitálja minden kétséget kizáró egyértelműséggel, és a vizsgálat céljaira általában nem áll rendelkezésre a beszélőtől/szerzőtől származó – ezekre vonatkozó – metainformációs közlés sem (ha viszont igen, akkor azt ugyanúgy elemzés tárgyává kell tenni, mint az interpretáció(k)ra vonatkozóan rendelkezésre álló adatokat). A beszélő többnyire energiaminimumra törekszik: csak annyival segíti a megfogalmazásban a koherenciaítélet kialakítását, amennyit az értelmezési

tartománynak a befogadó számára való rendelkezésre állására vonatkozó hipotézisei alapján szükségesnek ítélt. Ráadásul szándékosan törekedhet tömörségre vagy enigmatikusságra, ami a koherencia megítélését még problematikusabbá teheti. Mindezt tovább árnyalják a beszélő/szerző idiolektusának sajátosságai, és általában különféle szociolingvisztikai paraméterek, az önnön kifejezőmód nyelvi minőségével, kifejtettségével, stílusával szembeni elvárások, illetve az ezek megvalósítására (elsősorban a nyelvi, s azon belül különösen a diszkurzív-textuális kompetencia terén) rendelkezésre álló eszközkészlet. Világítsuk meg egy rövid példával, mi következik ebből. A példa „saját gyűjtés”; élőszóbeli megnyilatkozás, melynek – verbálisan – sem előzménye, sem folytatása nem volt.

(4) Egyirányú utca. Ott a jard. Harmincezer forint.

Ebben a diskurzusban nincsenek koherenciaszervező eszközök, mégis könnyű a három – két esetben is hiányos szerkezetű – mondat egymásutánját szöveggént felfogni. Akár a kontextusra vonatkozó ismeretek nélkül is értelmezni tudjuk (‘az egyirányú utcában tiltott irányban közlekedő autóst a rendőr [esetleg nem észlelt] jelenléte miatt harmincezer forintos pénzbüntetés fenyegeti’). A lapidáris stílusú megnyilatkozával Szombathely egy zezugosabb negyedében találkoztam több mint húsz éve, ahol eltévedvén kis híján behajtottam egy egyirányú utcácskába, azonban a tagbaszakadt, kissé nehéz mozgású idősebb férfi ezekkel a szavakkal utamat állta, első két mondatát gesztusokkal is kísérve. Az értelmezési tartománynak ezek az ott kölcsönösen nyilvánvaló kontextuális elemei az idézett megnyilatkozást teljesen koherens szöveggé avatták, semmi kétségem nem lehetett okadatolt tiltás (vagy legalábbis tanács) funkcióját illetően.

Negyedszer: a koherencia meghatározásában szerepeltetett ellentmondásmentesség kritériuma és a hozzá kapcsolódó pozitív koherenciaítélet nem szabad, hogy a koherencia-értelmezésünket tévútra vigye. Abból ugyanis, hogy a befogadó valamely közleményt (diskurzust, szöveget) koherensnek ítélt, egy sor dolog *nem* következik: nem feltétlenül minősíti *pozitívan* annak tartalmát, nem feltétlenül *azonosul* vele vagy a megnyilatkozó álláspontjával, szándékával; attól még a közleményt nem tartja feltétlenül *logikusnak* (főleg nem a szó formális logikai értelmében), és még csak *igaznak* sem feltétlenül.

Ötödször: a koherencia létrejöttében – ahogyan láttuk – döntő szerepe van (a diskurzusok nagy részében) az explicit megformálást nem nyerő tartalmaknak. A szövegtani elemzés műveleteinek a koherencia pontos megragadásához tehát elengedhetetlenül szükségük van a Petőfi-féle kiegészített organizációtípusra, a szövegszavakhoz rendelhető tezausztikus explikációkra (vagy, ha úgy tetszik, ontológiai keretben való elhelyezésükre), az értelemszerkezetek inferencia útján hozzáférhető elemeinek az azonosítására, illetve a kiegészítések forrásainak (mint tudáskeret, forгатókönyv) azonosítására. Külön probléma a korábban már említett másodfokú interpretáció levezetése, illetve annak forrásai.

Végül lássunk még egy példát, mely egyszerre mutatja a befogadó szerepét a koherencia megvalósulásában, a befogadói ítéletek és interpretációk azonosításának lehetőségeit, és az úgynevezett másodfokú interpretáció levezetésének nehézségeit.²⁵

Bob Dylan Robert Hunterrel írta *Tempest* című 2012-es albuma *Duquesne Whistle* című nyitószámának a szövegét (melyet – terjedelme miatt és a részletes elemzés szándékának híján – nem idézünk, könnyen megtalálható több helyen is az Interneten²⁶). A dalszöveg ötször 4 + 2 + 2 soros egységekből áll, melyeket kétsoros mondategységek alkotnak (központozást csak elvétve találunk). A proposicionális egységek értelmi kapcsolódása a mondatokon belül sincsen mindig jelölve, a szöveg szintjén explicit jelentésstrukturáló, koherenciaszervező elemet gyakorlatilag nem találunk. A mondatok, szövegegységek tartalmi kapcsolódását más módon sem könnyű kikövetkeztetni: a megjelenő szövegtopikokról és egymáshoz való viszonyukról nagyon kevés információt nyerünk, a korreferencia és a tematikus progresszió problematikusak. A szöveget a *Listen to that Duquesne whistle blowin'*²⁷ mondat tízszeri (ebből kétszer *Can't you hear that Duquesne whistle blowin'* formában történő), valamint a *blowin'* igealak még további 10 szerkezetben való ismétlődése fogja össze. A (felszíni) tematikáról leegyszerűsítve annyit mondhatunk összefoglalólag és nagyvonalakban, hogy vonatról, utazásról, városokról – köztük a végig középpontban lévő lírai én szülővárosáról –, egy vagy több nőről, egyes szám második személyben megszólított személy(ek)ről, fényekről és valamilyen fenyegető (vég)veszély homályos érzéséről van szó széttöredezett, rövid szakaszokra bomló formában. A zene (mely egyébként, úgy tűnik, egy megjelöletlen forrás: Jelly Roll Morton and His Red Hot Peppers 1930-as évekbeli *Each Day I* című számának átvétele) hangulati kontrasztban áll a dalszöveggel, élénk, némi vásári harsánysággal. Az értelmezések pluralitása valószínűsíthető tehát, az interpretáció erőfeszítést kíván, a repetitív szövegezés, a hangulati elemek és bizonyos fogalmi mezők állandó jelenléte csupán a koherencia érzetét váltja ki a hallgatóból/olvasóból. Ami a dalt a koherenciakutatás számára izgalmas elemzési anyaggá teszi, az nemcsak talányossága, ellentmondásossága, a jelentés nyelvi aluldefiniáltsága. Dylan közönsége beszél az Interneten a művekről, a hozzájuk fűződő viszonyáról, azok értelmezéséről, még hozzá néha egészen terjedelmesen, kifejtve az egyes interpretációk forrásait, a mozgósított tudásanyagot is. Mindez értékes anyagot szolgáltat a kutatónak a befogadásról, az interpretációról, lehetővé téve, hogy a koherenciát „működés közben” figyelje meg. A szerzők arra az egyszerű kérdésre keresik a választ, vagy – tudni vélvén – azt próbálják bemutatni, hogy miről is szól a dal, mire utalnak a tulaj-

²⁵ Ennek a részletes elemzése külön tanulmányt kíván. Ehelyütt csak utalunk a problémákra.

²⁶ Linkeket az irodalomjegyzékben tüntetünk fel.

²⁷ Rejtélyesen poliszémikus volta miatt a fordítással bajos próbálkozni, szó szerint kb.: *'Hallgasd, hogy szól ez a duquesne-i sípszó'*.

donnevek, hogyan fejthetők meg a referenciális kifejezések. Válaszaik között akad olyan, amilyenre magunk is számítunk, de meglepőket is találunk. Íme néhány: a dal tárgya nem más, mint

- a Duquesne-ben pusztító hurrikán;
- a Duquesne-vasútvonal menti települések elnéptelenedése a kékgalléros munkaerőt foglalkoztató iparágak visszaszorulása következtében;
- a halálra/megváltásra való készülés;
- a vallással szembeni kétely legyőzése és Krisztussal való azonosulás;
- a szexualitáshoz kapcsolódó bűntudat.

(Természetesen ezek külön-külön interpretációkként képzelendők el.) Érdekes eredményt kapunk, ha mindezeket szembesítjük a szerzői intenciók egyfajta megfogalmazásával: a számnak a YouTube-on elérhető hivatalos videoklipjével. Igaz, hogy ez jóval közvetettebb információforrás, mint a közönség olvasatainak leírásai, és semmiképpen nem tekinthető a szerzők által kezünkbe adott kulcsnak művük dekódolásához, titkos jelentésének a megfejtéséhez. Valójában ez a videó sem „magyarázza meg” a szöveget, ellenkezőleg: további interpretációs lehetőségeket nyit. A klip – nagyvárosi keretben – egyrészt egy fiatalember történetét mondja el, aki szerelmes egy látásból ismert lányba, és az utcán őt rendszeresen követve próbál hozzá közeledni. A lány ezt zaklatásnak veszi, és (környezete segítségével) egyre határozottabb eszközökkel lép fel ellene. Amikor aztán végül a fiú futtában feldönt egy magas létrát az utcán, tetején egy munkással, aki összetöri magát, a bosszú nem sokáig várat magára. A fiút egy nap az utcáról elhurcolják, lábát eltörik, félholtra verik, majd kidobják vissza az utcára egy autóból, miközben ő a lányról és saját magáról álmokképeket lát. A zene periódusait követve egy párhuzamos (igen sovány) cselekményszál is fel-felbukkan: egy vegyesen öltözött, magabiztos lendülettel mozgó banda vonul végig a város utcáin, gyalog, közöttük magával Dylannel. A két cselekményszál egy ponton találkozik: a banda vonultában átlépi a járdán mozdulatlanul heverő, összevert fiút.

Foglaljuk össze, mit tapasztaltunk. Van egy szöveg, melyet a koherencia gyenge jelöltsége és a nehezen interpretálhatóság jellemez, de befogadóit (valószínűleg összetett, itt boncolgatni nem kívánt okból) pozitív koherenciaítélet meghozatalára és elaborált interpretációk kialakítására sarkallja. Ezek az értelmezések teljesen koherensnek ítéltető diskurzust eredményeznek, ugyanakkor rendkívül divergensnek. A szöveg még komplexebb szemiotikai egységek komponenseként jelenik meg: egyrészt egy zeneszáméként, másrészt – ez utóbbi formájában – egy videoklipéként. A zene és a látvány jelkomponense nem (vagy csak igen gyöngén) erősíti fel a szöveg tartalmi elemeinek összefüggéseit, illetve ezeknek az összefüggéseknek az érzékelhetőségét. Márpedig a befogadók ezeknek a jelkomponensek az ismeretében fogalmazták meg interpretációikat. Az interpretációk főként a szövegben foglalt névelemekre vonatkozó enciklopedikus

ismeretekre és az ezekhez asszociált tudásra támaszkodnak, illetve a szintaktikai szerkezetekben aktualizált szójelentések aktiválta ontológiai ismereteikre és képzetársításaikra.

Ezek a megfigyelések pedig összhangban állnak a koherenciáról fentebb kifejtettekkel. A példa viszont további lehetőségeket és kérdéseket is fölvet. Egyrészt azt, hogy – a multimediális kommunikátumok sorában kórusművet is elemző Petőfi példáját követve – a zeneszövegeket, illetve a szöveges zenedarabokat, sőt az ezek alapján készült videoklipeket mint jellegzetes kortárs műfajt érdemes következtetesen a szövegtani elemzés korpuszának körébe vonni. Annál is inkább, mivel – és ez a következtetésünk második eleme – a Petőfi által leírt másodfokú interpretáció tényezőit és folyamatát érdemes volna alaposabban megvizsgálni. Petőfi a másodfokú interpretáció modelljének bemutatásához egy „engedelmess” példaszöveget választott, amely nemcsak terjedelmileg volt alkalmas a hiperonim szöveg és az interpretáció levezetésének illusztrálására, hanem abban a tekintetben is, hogy sem a konnexitás, sem a kohézió szempontjából nem állított nehézségeket az elemzés elé, és a megjelenített értelmi relációk jelöltsége sem okozott problémát. Most azonban látjuk, hogy az elemzési anyag multimedialitása, terjedelme és minősége külön-külön és együttesen is komoly kihívások elé állítják az elemzőt már a levezetés első lépésében. Hogyan kezelendő a médiumok polifóniája? Hogyan rendelhetünk a nem verbális médiumhoz kölcsönösen egyértelmű módon verbális hiperonim reprezentációt? Hogyan kapcsoljuk össze a különböző csatornák kimenetét? Hogyan s mikor (illetve hány szinten) lép be az implicit/kikövetkeztethető tartalmak explicitációja? Mi szab határt a lehetséges (megengedett) levezetések körének (ha egyszer, ahogyan Petőfi (2004: 95) írja, „egy adott vehikulumhoz általában egynél több első fokú interpretáció rendelhető”, és ez a többszöröződés a modellnek még további két szintjén ismét végbemegy)? Mindez a koherencia sajátosságainak megértése számára igen lényeges kérdés, ami nem kevés feladatot jelöl ki számunkra.

6. A koherencia empirikus vizsgálata és jelöltségének mérése

Ahhoz, hogy a szövegtan koherenciafogalmát megszilárdítsa, immár nem annyira elméleteket illusztráló példaelemzésekre, hanem módszeres, kvantitatívan is megalapozott empirikus vizsgálatokra, a legkülönbözőbb diskurzusfajtákból álló korpuszok feltárására van szükség. Ha a koherenciát nem is tekintjük a szöveg belső tulajdonságának, az értelmező szövegfeldolgozásban az input (a nyelvi/szövegelemek, a hozzájuk, illetve a közléshez kapcsolódó multimodális jegyek és a kognitív környezet egyéb megragadható elemei) szerepe mégiscsak alapvető. Ilyen munkálatokra persze vannak példák, azonban a koherenciának, vagy sokkal inkább a koherencia szervezőelemeinek csak bizonyos körére, aspektusára terjednek ki (például Penn Discourse Treebank, RST-annotált korpuszok).

Egymástól elválaszthatatlan kérdés, hogy materiális – (de nem csak) verbális – értelemben mit vizsgáljunk, milyen anyagon és milyen célok/eredmények reményében.

A korpuszok összeállításánál célszerű olyan diskurzusokat preferálni, melyek esetében valamilyen befogadói-interpretátori visszajelzés is rendelkezésre áll (s ezt párban megfeleltetve szerepeltetni is a korpuszban), hiszen az elsőrendű indikátora a koherencia csakis interakcióban megjelenő sajátosságának.

Az anyag egyik részét olyan szövegeknek kellene képezniük, melyek létrehozását – funkciójuknak megfelelően – az a deklarált szempont vezérelte, hogy egynél több interpretációs lehetőséget semelyik befogadójuknak ne hagyjanak. Ilyenek például a kontrollált nyelveken létrehozott instrukciók, gyógyszerek betegtájékoztatói, jogi dokumentumok: törvények (a hozzájuk tartozó végrehajtási utasításokkal és esetlegesen hozzájuk kapcsolódó jogegységi határozatokkal együtt), szerződések stb. E szövegek esetében persze kísért az a korai felfogás, mely a koherenciát a szövegen belüli nyelvtani-szemantikai viszonyokkal, illetve a korreferálás lehetőségeivel azonosította. Számunkra az egyértelműsítést szolgáló eszközök vizsgálata egyrészt a koherenciaszervezők osztályainak vagy típusainak a rendszerezésében, illetve indirekt módon – még inkább – a plurális interpretációk szövegbeli forráshelyeinek az azonosításában hasznosulhat. Mivel ezekben a szövegekben nem annyira spontán koherenciajelenségek, mint (explicit) szerkesztési normák követésének az eredményei tükröződnek, az elemzés körébe bevonandók a rendelkezésre álló metadokumentumok (pl. szerkesztési-szövegezési szabályzatok) is. Attól nem kell tartanunk, hogy egy ilyen korpusz esetében teljesen le kellene mondanunk a befogadói-interpretátori visszajelzésekről: az olyan kísérőszövegek, mint például az interneten fellelhető „Gyakran Ismételt Kérdések” (GyIK) sok mindenre rávilágíthatnak.

Az anyag másik részét élőnyelvi dialogális diskurzusoknak kellene képezniük, ide értve ezeknek azt a speciális osztályát is, melyet az internetes fórumok, komment-folyamok, sms- vagy egyéb üzenetváltások alkotnak. Ezek mindennél közelebbi képet adhatnak a koherencia működéséről, közvetlenül tartalmazván befogadói-interpretátori visszajelzéseket.

Az anyag harmadik részét olyan szövegeknek kellene képezniük, melyekhez több dokumentált, a korpuszban hozzájuk rendelendő értelmezéssel is rendelkezünk. Ez túlnyomórészt irodalmi jellegű korpuszt eredményez. A tanulmány első felében említett megközelítésekhez képest az ilyen korpusztól több, konkrétabb, hitelesebb támpontot s ezáltal részletesebb és realisztikusabb képet remélhetünk a szövegsajátosságok és az interpretáció viszonyáról, a koherencia formálódásáról, fokozatainak skálájáról. Ezt az előző szakaszban illusztráltuk is egy példával.

A koherenciajelenségek körének teljességre törekvő empirikus (kvantitatív) vizsgálata minimálisan ezekből a fajta korpuszösszetevőkből álló anyagot feltételez.

Azt, hogy milyen szövegjelenségeket vizsgáljunk a (potenciális) koherenciaszervezők azonosítására, részint tudhatjuk a koherenciafelfogás nyelvirendszer-központú hagyományából, részint pedig elárulják/megerősítik a fenti első csoport elemzésének az eredményei. Annyi bizonyos, hogy (ideális esetben) gazdagon annotált korpuszon célszerű dolgoznunk, melyben felcímkeztük a különböző szövegszerkezeti viszonyokat: a Charolles (1997) értelmében vett kereteket (köztük az idő/tér és a megnyilatkozók szerinti tagolódással, jelöltségüknek/jelölésmódjuknak a feltüntetésével), a „koherenciaviszonyokként” emlegetett értelemszerkezeteket, a szövegtopikokat, a tematikus szerepeket és viszonyokat, az izotópiákat (korreferencia-hálókat), a névelemeket (*named entity*), a szintaktikai viszonyokat, megtoldva mindezt egy speciális réteggel a Petőfi-féle kiegészített organizációtípus, illetve az explicit tartalomból s az értelemszerkezetből kétséget kizáróan levezethető, kikövetkeztethető látens tartalmak megjelenítésére. Központi szerepe van a kulcsszavak azonosításának,²⁸ még hozzá nemcsak az explicit jelen lévőkének, hanem az implikált/kikövetkeztethető kulcsszavakénak is, ezek ontológiai és szövegbéli relációinak a feltárásával.

A koherenciajelenségekre vonatkozó adatok ilyen anyagból és módszerekkel történő gyűjtésére nemcsak tárgyalásuk egzaktabbá tétele érdekében van szükség. Több alkalmazási terület van, melyen a koherencia (jelöltségének) mérésére törekszenek. A fentebb említett neurológiai és pszichiátriai vizsgálatok mellett ilyen az oktatás, azon belül is az anyanyelvi kifejezőkészség fejlesztése és az idegen nyelvek tanítása, illetve a tanulói (vizsgázói) teljesítmények mérése. Főként az oktatás területein találkozunk olyasfajta normatív koherenciafelfogással, amely a tanulói szövegek jólformáltságát bizonyos kötőelemek, szövegszervezők/jelölők, diskurzusjelölők, modális adverbiumok jelenlétével és mennyiségével véli mérhetőnek, s ezt a szempontot az értékelésben olykor mereven és gépiesen érvényesíti. Kíváncos volna mindezekhez a tevékenységekhez egy tudományosan megalapozottabb koherenciamérési (pontosabban: koherenciaszervezés vagy -jelzés-mérési) eszközt, módszert nyújtani.

Ami az ilyen vizsgálódások céljait és a várt eredményeit illeti, nemcsak a szöveg/diskurzus pragmatikai-szemantikai dimenziójának, hanem általában a nyelv elemeinek és struktúráinak, illetve a nyelvhasználat formáinak és mechanizmusainak (s ezáltal a gondolkodáséinak) a jobb megvilágítására számíthatunk, hanem bizonyos alkalmazott nyelvészeti területek (mint a pszicholingvisztika, neurolingvisztika, a nyelvoktatás vagy a természetes nyelv gépi feldolgozása) fejlesztéséhez való hozzájárulásra is.

²⁸ A kulcsszavak szerepét emeli ki Andor (2016: 35) is.

7. Konklúzió

Tanulmányunkban a koherencia körüli fogalmi és terminológiai bizonytalanságokra, valamint azok forrásaira és következményeire mutattunk rá, és javaslatot tettünk az e téren tapasztalható ellentmondások kiküszöbölésére. A bemutatott koncepció főbb elemei a következők:

1. A koherencia semmi esetre sem vizsgálható szövegek immanens tulajdonságaként.
2. A koherencia relatív, nem pedig abszolút kategória, tehát valamely diskurzus koherenciájának meghatározása minden esetben minimálisan egy hipotetikus/virtuális értelmezési tartomány meghatározását is feltételezi.
3. A szöveg/diskurzus nyelvi sajátosságai a koherencia egyik tényezőjét jelentik. Az e tekintetben releváns elemeket és struktúrákat koherenciaszervezőknek vagy -jelzőknek lehetne nevezni.
4. A koherenciával kapcsolatos diskurzusminőségek nem bináris, hanem skaláris/graduális jellegűek. E tekintetben a vehikulumokat a koherencia jelöltségének mértéke szerint lehet minősíteni, ami egzakt módszerek következetes alkalmazását feltételezi, a befogadó (interpretátor) pedig a diskurzust mint kommunikátum-egésznek teljesen vagy részlegesen koherensnek, esetleg – ami jobbára elméleti lehetőség – inkohereensnek minősítheti.
5. A koherenciakutatástól további eredményeket megfelelően összeállított korpuszok célzott, komplex elemzésétől és az adatok kvantitatív és kognitív-pszichológiai szempontból is releváns vizsgálatától és interpretálásától várhatunk.

Okfejtésünket változatos példaanyaggal illusztráltuk, közöttük Bob Dylan egyik dalával. Következtetéseinket bizvást zárhatjuk egy ugyancsak tőle vett idézettel:

**do Not create anything, it will be
misinterpreted.**

(NE alkoss semmit, félre fogják értelmezni.

– *Advice for Geraldine on her Miscellaneous Birthday*)²⁹

²⁹ A szerző köszönetet mond Nyirkos Tamásnak a Bob Dylan világába való hajdani bevezetésért.

Irodalomjegyzék

- ADAM, J-M. 1990. *Éléments de linguistique textuelle*. Liège: Mardaga.
- ANDOR J. 2016. A nyelvi szövegek koherenciájának konstitúciójáról. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Tanulmányok a szövegkoherenciáról*. *Officina Textologica* 19, 21–45.
- BÁNRETI Z. 2014. Az afázia. In: Pléh Cs.–Lukács Á. (szerk.) *Pszicholingvisztika 1-2: Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1167–1241.
- DE BEAUGRANDE, R-A.–DRESSLER, W. U. 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest: Corvina.
- CHAROLLES, M. 1997. *L'encadrement du discours: Univers, champs, domaines et espaces*. *Cahier de Recherche Linguistique n° 6*. Nancy: LANDISCO, URA-CNRS 1035 Université Nancy 2.
- CSATÁR P.–HAASE Zs. 2011. Koherencia és kohézió – Reflexiók e két fogalom értelmezésére a német nyelvű szakirodalom alapján. In: Dobi E. (szerk.): *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai*. *Officina Textologica* 16, 57–80.
- DIJK, T. A. VAN 2014. *Discourse and Knowledge: A Sociocognitive Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GIVÓN, T. 1995. Coherence in texts vs. coherence in mind. In: Gernsbacher, M. A.–Givón, T. (eds.) *Coherence in Spontaneous Text*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 59–115.
- NAGY A. 2016. Befogadó és koherenciaítélet. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Tanulmányok a szövegkoherenciáról*. *Officina Textologica* 19, 46–58.
- RIBEIRO, B. T. 1994. *Coherence in Psychotic Discourse*. New York–Oxford: Oxford University Press.
- SZIKSZAINÉ NAGY I. 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris.
- TOLCSVAI NAGY G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- PETŐFI S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegszemléletbe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PETŐFI S. J. 2009. *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram II. (Adalélok a verbális szövegek szövegösszefüggőség-hordozóinak vizsgálatához)*. *Officina Textologica* 15.
- REBOUL A.–MOESCHLER J. 2000. *A társalgás cselei*. Budapest: Osiris.
- SCHADE, U.–LANGER, H.–RUTZ, H.–SICHELSCHMIDT, L. 1991. Kohärenz als Prozeß. In: RICKHEIT G. (ed.): *Kohärenzprozesse. Psycholinguistische Studien*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

- SKUTTA F. 2003. „Gyönyörű egy okoskodás!” A tematikus progresszió karikatúrája Molière-nél. In: Petőfi S. J.–Szikszainé N. I. (szerk.): *A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. Officina Textologica* 9, 33–44.
- STROHNER, H. 1990. *Textverstehen. Kognitive und kommunikative Grundlagen der Sprachverarbeitung*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- VELDE, R. G. VAN DE 1992. *Text and Thinking*. Berlin–New York: Walter de Gruyter.

Források

- ATTWOOD, T. 2013. Duquesne Whistle: the tornado from Tempest. In Untold Dylan [weboldal]: <http://bob-dylan.org.uk/archives/356>. Megtekintve: 2018. január 21.
- Bob Dylan [webhely]: <https://bobdylan.com>. Megtekintve: 2018. január 21.
- DYLAN, B. 2012. *Duquesne Whistle* (videóklip): <https://youtu.be/mns9VeRguys>. Megtekintve: 2018. január 21.
- DE GRAAF, K. 2012. Bob Dylan's 'Duquesne Whistle' [weboldal]: <http://www.keesdegraaf.com/index.php/191/bob-dylans-duquesne-whistle-an-analysis>. Megtekintve: 2018. január 21.
- Weir, D. 2016. Duquesne Whistle. In: Bob Dylan Song Analysis [webhely]: <https://bobdylansonganalysis.wordpress.com/2016/05/20/duquesne-whistle>. Megtekintve: 2018. január 21.
- WEÖRES S. 1975. Egysorosok és más aforizmák VII. In: *Egybegyűjtött írások* 3. Budapest: Magvető Könyvkiadó.

Indomitable Coherence.

(Inadequate) Approaches of a notion.

An overview of factors, degree, and measurement of coherence.

In this paper the conceptual and terminological uncertainties about the notion of coherence as well as their sources and consequences are pointed out, and propositions are made to eliminate the contradictions in this field. The principal claims of the conception being presented are the following:

1. In any case, coherence should not be considered as an immanent feature of texts.
2. Coherence is a relative rather than an absolute category, thus, determining the coherence of a discourse always requires, at the same time, determination of at least a hypothetical / virtual interpretation domain.
3. The linguistic features of a text / discourse comprise one of the factors of coherence. Relevant elements and structures in this respect could be called coherence organizers or coherence markers.

4. The discourse qualities relating to coherence are not binary but scalar / gradual. In this respect, texts can be qualified according to the degree of the markedness of coherence, which implies the consistent application of exact methods; otherwise, the receiver (interpreter) can judge the discourse as a whole of a communicative product by qualifying it entirely or partially coherent, or even incoherent, the latter case being a rather theoretical possibility.
5. Further results in the field of research in coherence can be expected from targeted, complex analysis of specifically constructed and annotated corpora, and from such an exploration and interpretation of the obtained data that it have quantitative as well as cognitive and psychological relevance.